

Oppenensi vélemény

Tóth Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig* című akadémiai doktori címre benyújtott dolgozatáról.

Tóth Zsombor 2023-ban a Balassi Kiadó és az Irodalomtudományi Intézet sorozatában, a *Humanizmus és reformációban* megjelent könyvét nyújtotta be akadémiai doktori értekezésésként. Tudjuk, hogy szerencsésebb lett volna, ha kéziratot adott volna be, s azt az opponensi vélemények nyomán még javíthatta volna, de a lezáruló Lendület-pályázat feltételeinek való megfelelés ilyen megoldást kényszeríthetett ki.

A vaskos, 488 oldalas kötetnek feltétlen érdeme az alcímbe jelzett téma kibontása. Arról van szó, hogy a 17–18. századi „véres és vértelen” vallásüldözés azt el tudta érni, hogy a Magyar Királyság katolikus többségű országgá váljon, a megmaradt református kisebbséget viszont egyé kovácsolta a közös mártírság tudata, s ez sokáig – bár gyengülő erővel – egyben tartott egészen különböző vallási irányzatokat. A szerző, helyesen a gályarabság (1674–1676) irodalmát tartja fordulópontnak, s az előzményektől, Heltai Gáspár *Háló-jától* elindulva végigelemez számos nyomtatott és kéziratos művet a 18. század végéig. Teszi ezt természetesen a hazai és nemzetközi szakirodalom bevonásával, magas színvonalon. Külön erénye munkának az Erdélyben őrzött kéziratos művek bevonása. Végeredményben a „hosszú reformáció” fogalma is elfogadható számomra (bizonyos megszorításokkal és kiegészítésekkel), amely azt vizsgálja, hogyan alakul tovább a protestáns egyházak irodalma a 17–18. században. Mindezek alapján már most jelzem, hogy Tóth Zsombor munkáját alkalmasnak tartom az akadémiai doktori cím elnyerésére. Itt be is fejezhetném az opponensi véleményt, hogyha nem jegyzeteltem volna végéig a könyvet kritikai megjegyzésekkel. Ilyen módon a továbbiakban ezek ismertetésére, a szó szerinti opponálásra térnék rá.

Kezdjük az általános megjegyzésekkel. Tóth Zsombor túl sok idegen szóval, néha túl bonyolultan fogalmaz, mondanivalóját egyszerűbben is kifejthetné a tudományos színvonal kára nélkül. Legtöbb szakasz végén egy „Összegzés” nevű záró fejtegetés áll, ezekben újra megerősíti mindazt, amit korábban elmondott, s megpróbálja levonni máris a tanulságokat. Ilyen típusú szerkesztés a tankönyvekre jellemző, s szerintem itt felesleges. Elég lenne az, amit a X. (római tizedik) részben, a könyv végén „Záró összegzések” címszó alatt elmond. Vagy ha mégsem, akkor ezt kellett volna még inkább kibővítenie.

A továbbiakban leginkább a bevezető részekkel vitatkoznék. A szerző mintha nem venné tudomásul az 1650 utáni tudománytörténeti és társadalmi változásokat, kimarad a gondolatmenetéből természettudományok előretörése, a filozófia önállósodása (egyáltalán a filozófia), a nyugati társadalmak tagoltabbá válása, a szabadkőműves mozgalom, a tolerancia gondolatának szélesebb körű megjelenése. Ebben a korban az irodalom is megváltozik Franciaországból elterjed a klasszicizmus és a rokokó, Angliából majd Németországból a szentimentalizmus. Egyre több újság és folyóirat jelenik meg, a vallásos irodalom fokozatosan háttérben szorul. Igen háttérbe szorul, s bár I. Lipót és XIV. Lajos még kísérletezik a vallásüldözéssel, de a háttérben zajló folyamatokat ők sem tudják megállítani, s végül a nyugati hatások alól Magyarország és Erdély sem tudja magát teljesen kivonni. Igaza van abban Tóth Zsombornak, hogy a reformáció irodalma – sokszor kéziratos formában – tovább él, de ugyanakkor teljesen más gondolati, irodalmi és társadalmi és kommunikációs környezetben, mint a 16. században és a 17. század első felében, azt is mondhatjuk, hogy veszít a súlyából, már nem a társadalom központi tengelye.

Az elmondottak értelmében számomra teljesen értelmetlen a „reformáció és felvilágosodás közötti váltás”-ról beszélni (16. oldal, és több helyen), az egyik egy vallási mozgalom és annak irodalma, a másik pedig egy filozófia által meghatározott korszak, amelynek szintén vannak irodalmi következményei. Az egyik a körte, a másik az alma, nem lehet őket szembe állítani, nincs közöttük váltás és átmenet, mert ugyanabban az időben, együtt

léteztek. Miközben a 18. század református vallási irodalma új művekkel szaporodott, vele egyidőben megjelent a magyar irodalomban a rokokó, majd a korai népiesség, a klasszicizmus és a szentimentalizmus. Ezt Tóth Zsombor könyvének vége felé kicsit önellentmondó módon maga is beismeri, amikor így ír: „a 18. század nem csak az (elő) felvilágosodás korszaka, hanem egy le nem zárult hosszú reformációé is.” (347. oldal.)

A jelölt némileg megkésetten bírálja a marxista korszak irodalomtörténeti felfogását, azt is mondhatnám, hogy döglött oroszánt rugdos, hisz azóta már egészen másképp látjuk és tanítjuk az egyetemeken ezt a korszakot. Vonatkozik ez az 1772-es ún. korszakhatárra is: évtizedek óta 1750-ig megyünk el az egyetemeken a régi magyar irodalom tanításában, s utána kezdődik valami más. Bessenyei György kezdetleges és mai ember számára olvashatatlan tragédiája nyilvánvalóan semminek sem a kezdete. És persze hogy úgy írnak a korszak megbecsült kutatói szakmonográfiát, hogy kerülnek a „felvilágosodás” terminust (19. oldal), hisz az filozófiát, s nem irodalmi korszakot jelöl, nem alkalmas egy olyan időszak megjelölésére, amelyben olyan konzervatív és felvilágosodás-ellenes alkotók is éltek, mint amilyen báró Gvadányi József is volt.

Egyetértek a jelölttel abban, hogy a vallásos műveltség vizsgálatakor megkülönbözteti a makro-, mezo-, és mikroszintet, de eltúlzott a bírálata akkor, amikor ezt írja: „De miért kellene elhinni, hogy a peregrináció általában rövid idejű, s bár intenzív, de gyakran eklektikus és rendszertelen szellemi ráhatásai minden egyes individuumnak a teljes életútjára kiterjesztett érvényességgel bír, és azonos módon hat. Vajon kivétel nélkül, minden peregrinus esetében a néha 50-60 vagy akár több év tudását és tapasztalatát tartalmazó életpálya lényegét az egy-két évnél gyakran alig hosszabb külföldi tanulás képezné?” Itt ráadásul ezt huszonegyedik századi példával próbálja bizonyítani, amikor így válaszol saját kérdésére: „...csak az egyetemista korunkban asszimilált olvasmányok alakítják a jelenlegi tudósi, értelmezői habitusunkat?” (27–28. oldal) A hasonlat sántít, mert a 16–17. században a magyarországi peregrinusok legfogékonyabb éveikben egy háborús peremországból érkeztek meg kulturálisan fejlettebb

országok egyetemére, ott vásárolták meg könyvtáruk 90 százalékát, majd hazatértek a sokkal szegényesebb körülmények közé. A protestánsüldözés, a „vértelen ellenreformáció” viszonyai között a 18. század végéig keveset változott a helyzet, az egyetlen egyetem el volt zárva a nem katolikusos elől, s tudományos akadémia, megfelelő tudományos infrastruktúra még nem létezett. Ezt össze sem szabad hasonlítani a mai korról, amikor összeroskadunk a ránk zúduló információtömeg mennyisége alatt.

Igaza van abban is Tóth Zsombornak, amikor Gyenis Vilmost bírálja, aki Hermányi Dienes József prédikációiban a felvilágosodás racionalizmusát akarta mindenáron kimutatni (29. oldal). Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ez az a korszak, amikor újra megjelenik egy érdekes jelenség, mégpedig hogy egyházi állásban lévő írók elkezdenek világias műveket írni. Annak idején a korai humanizmusban az egyházi pályára készülő Janus Pannonius erotikus epigrammákat szerzett, s pécsi püspökként sem jelentett számára gondot, hogy az egyik legismertebb elégiájában (*Ad animam suam*) pogány világnézet alapján fogalmazzon. Az 16. század közepétől a reformáció utáni felekezetek már kevésbé tolerálták a keresztyénség elveivel ellenkező műveket, az ilyesfajta kettősség ritkává vált. A 18. században azonban ismét eltávolodott az életrajzi személy és az írói én: az ortodox református prédikációkat mondó Hermányi Dienes világias szemléletű, nyomdafestéket sokáig nem tűrő anekdoták szerzője lett, a jezsuita szerzetes Faludi Ferenc durva vénasszonycsúfoló verset írt, innen egyenes volt az út a felvilágosult pap, Verseghy Ferenc pornográf verseiig. Ezt a jelenséget bizony nem lehet másként hívni, mint laicizálódásnak.

Azt is le kell szögeznünk, hogy a 18. század magyar református gondolkodásában nem csak a jelölt által kiemelt ortodox kálvinizmus volt jelen. Az egyoldalúságot talán a konzervatívabb erdélyi viszonyok is okozhatták, de Magyarországon még makro- és mezoszinten is érezhető volt a puritanizmus hosszabban elnyúló hatása, miközben már megjelent a pietizmus, s egyre erősebb lett a racionalizmus. Nem arra a teológiai racionalizmusra gondolok, amely kezdettől fogva jellemzője az ortodox kálvinista gondolkodásnak, hanem a karteziánizmusra, majd később arra az irányzatra, amely a természet

törvényeit és a teológiát próbálta egyeztetni. Ez utóbbi az a fiziko-teologizmus, amelyről Imre Mihály írt nemrég fontos könyvet. Tovább élt a legkiválóbb személyiségekben a késő humanista hagyomány is, gondoljuk csak Pápai Páriz Ferencre és Bod Péterre. S akkor még nem is beszéltünk arról, hogy mikroszinten számos egyéb, az egyház által eretnekségnek nyilvánított nézet is felbukkant.

A jelölt hevesen ostorozza „a peregrináció intézményére felépített recepciótörténeti folyamatok alapján vizionált reformáció történet”-et (66–67. oldal), de adós marad a lábjegyzetekkel, így nem tudjuk meg, hogy kivel vagy kikkel vitatkozik. Valójában azonban leginkább csak arról van szó, hogy a 17–18. század református vallásos irodalmának vizsgálata nagyrészt még nem történt meg sem a teológusok, sem az irodalomtörténészek részéről, ezért nevezi a szerző „léptékváltás”-nak a saját munkáját.

Ismét csak hiányzanak a lábjegyzetek, amikor azt veti a korábbi kutatás szemére, hogy 19. századi irodalmi intézmények működését vetíti vissza a korábbi időkre. Kire gondolt? Klaniczay Tibor vizsgálódásaira a korai akadémiai kezdeményekről? Ilyenek bizony voltak később is a 16. század második felében és a 17. század elején. Protestáns oldalon a vallásüldözés ugyan visszavetette a mozgalmat, de a 17. század végén, 18. század elején önállósult a historia litteraria tudománya, s egyre többen felvetették egy akadémia szükségességét. A 18. század második felében pedig nem is kell sorolnom a közismert neveket és tényeket: Ráday Gedeon, ifj. Aranka György, Gvadányi levelezőtársai Bessenyei, Kazinczy és Kármán. Ez nem csak idézőjelben „irodalmi élet” volt. (77. oldal).

A bevezető részek után számomra még egy opponálásra ingerlő rész volt, ez pedig a börtönirodalomról szóló. A jelölt szembe állítja a börtönirodalmat az emlékirat műfajával (212–216, 239. oldal), noha teljesen egyértelmű, hogy az előbbi nem önálló, az én-irodalmon kívüli műfaj, hanem csak annak egyik tartalmilag meghatározott fajtája, alműfaja. Lábjegyzet híján itt sem derül ki, hogy Tóth Zsombor kivel vitatkozik. Sajátosan egyoldalú egyébként is a jegyzetelés, a felhasznált szakirodalom kiválasztása. Az

opponens számára különösen megrázó volt a 335. lapon lévő 21. jegyzet, amelyben az olvasható, hogy Szenci Molnár Albert *Naplójának* „modern” kiadása 1898-ban jelent meg Dézsi Lajos munkájaként. Talán nem is kellene mondanom, hogy 2003-as az a kétnyelvű, gazdagon megjegyzetelt és hosszú bevezetéssel ellátott kritikai kiadás, amely az opponensnek (nekem) annak idején akadémia doktori címet ért.

Végül néhány szó a francia kapcsolatról. A jelölt könyvének óriási érdeme a hugenotta hatás feldolgozása az általa vizsgált korszak református vallási irodalmában. Két apró korrigáló megjegyzésem van csak Pápai Páriz Ferencsel kapcsolatban: noha valóban a *Pax animae* az első nyomtatásban megjelent francia fordítás (338. oldal), nem szabad mégsem figyelmen kívül hagyni Szenci Molnár Albert zoltárfordítását, amelynek fő forrása a német változat volt ugyan, de időnként az eredeti francia szöveg alapján javította azt. A zoltárfordító szintén hugenottákkal, korai németországi menekültekkel állt kapcsolatban. A második megjegyzés Bázélre vonatkozik: a város 1648 után közvetlenül határos lett Franciaországgal, ez hathatott az ott tanuló Pápai Párizra.

Továbbra sem világos számomra, hogy kire vonatkozik a „lineárisan progresszív korszakalakzat nagyelbeszélése”, kifejezés (talán a Spenótra? pl. 414. oldal), s azt nem gondolnám, hogy a korábbi kutatás ne vette volna figyelembe a kéziratos nyilvánosságot. Nem ismertünk minden kéziratot, s a 17–18. század irodalomtörténeti, egyház- és dogmatikatörténeti, valamint filozófiatörténeti vizsgálatában hatalmas adósságaink vannak. Tóth Zsombor könyve nagy előrelépés ebben a tekintetben, még akkor is, ha bizonyos pontokon vitázunk vele. Mindezek alapján még egyszer jelzem, hogy a beadott doktori munkát javaslom nyilvános vitára bocsátásra és az akadémiai doktori címre.

Szabó András DSc.

2024. október 26.